

УДК 811.161.2'37: 821.161.1-1

Гуцуляк І.Г., кандидат філологічних наук, асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Семантичне наповнення основних антитетичних композицій в українській поезії доби бароко

У статті розглянуто семантичне наповнення основних антитетичних побудов, виокремлених на основі української поезії доби бароко: світла і темряви, життя і смерті, смутку і радості, людини і Бога, добра і зла тощо, які створюють мовну картину світу українців XVI-XVII ст.

The article deals with the study of semantic meaning of the main antithetic structures in Ukrainian baroque poetry. These are singled out as the following: dark and light, life and death, sorrow and joy, man and God, good and evil that formed the linguistic worldview of Ukrainians in the sixteenth and seventeenth centuries.

У XVII столітті змінюється тип свідомості людей, зростає інтерес до особистості. Формується барокова атмосфера, позначена сильною внутрішньою напругою. Люди намагалися знайти відповіді на запитання: “Що в житті є важливим? Що чекає людину після смерті? Що є правда? Як врешті-решт відшукати відповіді на всі ці та інші запитання?”

Поети заглянули в душу людини і побачили, як вона борсається між земним і небесним, духовним і тілесним, прекрасним і потворним, добром і злом, життям і смертю, бідністю і багатством. Це роздвоєння стало лейтмотивом барокової поезії, як європейської, так і української.

Таке сприйняття дійсності зумовило своєрідне використання та особливі функції художніх засобів в українській бароковій поезії. Художня організація матеріалу здійснювалася на основі контрасту як вираження конфлікту, що лежить в основі людського буття.

Таким чином, принцип контрасту став одним із визначальних у поезії бароко, а мовностилістичний засіб антитеза – найбільш уживаним художнім прийомом [2].

Українські поети доби бароко часто вдавалися до антитетичних побудов, у яких протиставляються поняття світла і темряви, життя і смерті, смутку і радості, людини і Бога, чистоти і бруду, добра і зла тощо. Подібні антитетичні композиції є характерною, визначальною ознакою барокового художнього стилю та загалом і всього барокового світовідчуття. На цих протиставленнях будувалася картина світу, відбита в поезії бароко. Т.Скубалянка підкреслює, що антитетичність була, можливо, найбільш оптима-

льним способом поетичного шліфування мови [9, с. 197]. У статті “Головні стилістичні тенденції у польській бароковій поезії” дослідниця згадує працю Ч.Гернаса, у якій він окреслив багато опозиційних антиномічних пар як типові для бароко. Йдеться про опозиційний зміст метафізичних і земних розкошів, життя і смерті, світла й темряви, сарматської простоти і придворної пихи, досконалості висловлення і вульгарності, а у творах із тематикою кохання – про метафоричні опозиції пана і слуги, лікаря і хворого, волі і неволі, гіркою і солодкою, меду і жовчі, вогню і льоду тощо. Т.Скубалянка зауважує, що не всі названі автором протилежності мали мовне втілення, адже виражали здебільшого загальніший сенс [9, с. 197]. Те, що антитеза лежить в основі барокової поезії, зазначало чимало дослідників літератури бароко, зокрема Л.Козловська [3], Д.Наливайко [6], Л.Софронова [8] та ін. Проте розгляд семантичного наповнення основних барокових антитетичних композицій в українській поезії доби бароко здійснюємо вперше.

Так, у творах досліджуваного періоду поширене протиставлення **світла**, що символізувало істину, справедливість, небо, і **темряви**, яка символізувала гріх, зло, пекло. Бог – джерело якого світла, блага і насолоди. До занурення в темряву все було прекрасним, опісля – стали потворними і душа, і тіло людини. Порівн.: А тепер, як квнт квнтнет з гробовою темноти // И нас, вѣрних, провадит до вѣчної свѣтлости (Христос. – І.Г.) (УП 2, с. 338); О Христе воскресий, ... // Глухой ноци и темной ти-с ест просвѣтитель (УП 2, с. 335); Володымер Великий вас у вѣру крестил // и от идолской темьносоти

осветил (УП 1, с. 86); Здарить час, гды сланный дождч уступитъ от очи, // а слонце ласки его мрак отженет ночи (УП 2, с. 201).

Світло уособлювало також розум, віру, духовність, а темрява – зло, гріхи людини, неучтво. Наприклад: И къ свѣту твоему (премудрость – І.Г.) ис тмы призываетъ (УП 1, с. 294); И от тмы грѣха къ свѣту небесному обращени (УП 1, с. 263); Дай нам свѣт небесной премудрости // Прогнати нам грѣховній темности // От душ наших нынѣ и навѣки (УП 1, с. 240); И з глубины темной грѣха на свѣт изводили // И къ свѣту заповѣдей божіих приводили (УП 1, с. 269).

Протиставлення чистоти й бруду семантично споріднене з попереднім. Порівн.: И сама болестныи вевнутр терпиш муки, // Кгды чистого катуют нечистыи руки (УП 2, с. 153); О, много никчемных круков убѣлились // И чистыми гудубы богу учинилесь! (УП 1, с. 350); Грѣшный аз душу мою окалях грѣхами, // даждю омыти сердца моего слезами (ІВ, с. 118); Затвердѣлое сердце мое рач змякчити, // Посухом милосердыя рач в него вдарити. // Абы обфитое слез море испустило, // Которое бы грѣхи мои очистило. // Которое бы могло мене убѣлити. // З чорного крука бѣлым голубом вчинити (УП 2, с.152).

Протиставлення радості й смутку. Темрява – це не тільки потворне, негарне, але й смутком. Світло ж завжди пов'язане з радістю. Однак яким би гріховним не був світ, він не є лише смутком і горем – поряд з ними завжди йдуть надія і втіха. Порівн.: Бо твоя радость ото от гробу повстает, // Ввес свѣт тяжкоприкрого смутку позбавляет (УП 2, с. 168); Уступуйте, дяменты, и жалѣ, вступуйте, // А радости з веселям, юж днес наступуйте (УП 2, с. 336); Ото тропами смѣх за плачем ходитъ, // Который радость в сердцу вашом родитъ (УП 2, с. 209); Всѣ смутки, всѣ скорби преч от нас отступите, // К нам ся всѣ радости, всѣ веселья зберѣте (УП 2, с. 171).

Протиставлення ранку/дня і ночі пов'язані з протиставленнями світла і темряви, радості і смутку. Слово день виступає як символ світлого, чистого, позитивного начала, ніч – темного, нечистого, негативного. Порівн.: Вечер плач водворися, на завтра – радость (УП 2, с. 223); Блажен, иже ся выну о смерти поучает // И тоя въ мирѣ всюду по вся часы чае // Утро помышляет ся въвечер не жити // И паки въвечер наутріє къ тому не быти (УП 1, 186); Древле в день столп облачен, в ноци же огненный (УП 2, с. 314); Ведлуг слова псалмисть: Зъ вечера плач будет, // Рано радость настанет, свѣт смутку забудет (УП 1, с. 166).

В епоху бароко виникло звернення до релігії як до єдиного порятунку від хаосу. Знову, як і в Середньовіччі, відбувся виражений поворот до теоцентризму. У віршах поети висловлювали

своє пристрасне бажання врятувати душу, показували незміряну велич, силу Бога і ницість смертного, протилежність духу й плоті. Звідси й протиставлення Бога і людини, Бога і диявола. Наприклад: Грает бозкая власть на людской власти (УП 2, с. 80); Зря ты пресвѣтла, Христе мой, сти(ы) ждуся, // како аз темный лицу ти явлюся (ІВ, с.118); Сей мир скоро ся сконъчеваает, // Бог же въвѣки пребывает (УП 1, с. 185); Избав нас... // От тмы царства сатаны лестивого, // А даруй нам царства твоего правдивого // Свободу и безпечность вѣчную (УП 1, с. 237); И божю славу мирскою прикрили, // и духовный розум плотским помрачили (УП 1, с.74).

Людина перебувала в протиставленні до Бога так само, як і земля була в протиставленні до неба. Тому просторове протиставлення землі і неба – це протиставлення світу земного, світу людини і світу небесного, світу Бога. Земля і небо виступають джерелом існування людини. Але земне життя є для людини не головним, а другорядним. Єдине і головне – це життя при Богові, там, де вічність, про яку говориться як про справжню “отчизну”, до якої має прагнути кожен: Свѣт сей – то широким морем и пространним, // земля – заточенієм всѣм з рая вигнаним, // А небо есть отчизна, але ко небесним // //двором трудно летѣти з тяжарем тѣлеснbbbbbbbbbbbbbим (УП 2, с. 255). Залежно від того, як людина проживе своє життя, вона: Пріймет не терн грѣховный, на землѣ клятвенный, // но в небѣ вѣнец вѣчных лѣт благословенный (УП 2, с. 287).

Душа людини є втіленням небесного, а тіло – втіленням земного, і поети бароко приділяли велику увагу людській особистості, яка прагнула примирити у своїй душі земне і небесне, духовне і тілесне: О свое было добиятся смѣло // Небо о душу, земли в нем о тѣло (УП 2, с. 78); А що землею тѣла вашѣ покровени, // Но небеса в ам нынѣ отворены (УП 1, с. 266).

Між небом і землею існує нерозривний зв'язок – Бог, який має владу не тільки над небом, а й над землею, і шлях до неба лежить через віру людини в Бога: З високости неба якъ милосердный зышол // И ты на землю до нас, пониженных, пришол (УП 1, с. 194); Яко человек на земли труды въсприемлещ, // а на небесѣ ангели на службу приемлещ (УП 1, с. 89). Бог мислиться як такий, що водночас належить двом світам – земному і небесному. Але те, що в небесному світі є святим, на землі перетворюється на земне, втрачає свою ознаку святості, а головне – вічності і стає короточасним: Христос на небѣ от отца без матки бог - // Христос на земли от матки без отца человек. // На небѣ яков отец, таков сын – // на земли якова matka, таков сын. // На небѣ со отцем вѣчний, неизмѣримый – // на земли з маткою

нетлнний и кроткий (ІВ, с. 161). Небо породжує добро через Бога, тоді як земля є джерелом зла через гріхи людини. Праведним нагородою буде небо, а покаранням грішникам – пекло: Праведным мають дати в небѣ живот вѣчний, // грѣшники же вовержет въ огонь безконечный (ІВ, с.111); Небесных ради благ красоты // Хранися мирьской слѣпоты (УП 1, с. 185).

Протиставлення землі і неба створювало основу картини світу бароко, яка віддзеркалювала внутрішній світ людини. Наявність такої опозиційної пари – головна прикмета поезики бароко.

Еквівалентом протиставлення землі і неба є протиставлення раю і пекла. Порівн.: Которий на то пришоу з неба високого, // Абы човека вирвал з пекла глубокого (УП 2, с. 339); Сам нас изъ грѣховной темноты выводити, // И до пресвѣтлого царства своего приводити (УП 1, с. 238); И ис темноты адовы изводите, // И до небесного пресвѣтлого царства приводите (УП 1, с. 261); Невоздержанієм си, ах, в ад вселихся // вмѣсто рая, от тебе егда удалихся (УП 2, с. 36).

Протиставлення віри і гріха, чеснот і гріха доповнюють опозиції земля – небо, світло – темрява. Порівн.: Пламень невѣрія вмѣсто росы хладу // набавил души их спасенного гладу (УП 1, с. 111); Варваро, черна в титлѣ, красна в вѣрѣ, в дѣлѣ (УП 2, с. 282); Видиш, якъ мір и похоть зъ свѣтом преминает, // А творяй волю божію вѣчне пребывает (УП 1, с. 326); Вѣскори познаеш ровную заплагу, // святых велию славу, а грѣшных утрату (УП 1, с. 112); И благочестіе всюду насадили // и черніе грѣха сильно погубили (УП 1, с. 124).

Протиставлення солодкого і гіркокого пов'язане з темою солодкості вічного життя і гіркоти ветхого буття. Солодкість – це рай, якого позбувся Адам, Христос – запорука повернення до цієї солодкості. Тому Христос – “сладость”. Причаститися “вѣчної сладости” означало прилучитися до вічного життя. Порівн.: В(в)есь сладость, желаніе, Исус возлюбленный, // горестію чрез сію трость ест напоенный (УП 2, с. 316); Сладко есть с ним умерети, горко не сним жити (УП 2, с. 327); А сам от руки грѣшной горкую желч пріймуеш, // А нам въ небѣ з доброты твои вѣчную сладость готуеш (УП 1, с. 299); Напойный сладкою водою в пустыни, // горку желч піет и о ц е т (У П 2 , с. 316).

Своєрідне часове протиставлення нового і ветхого спостерігаємо в поезії бароко. Порівн.: Яко, ветхая отложивше, всякому поновитися значать (УП 1, с. 141); Адам зветшалый преч юж отложен бывает, // А новыи досконалым ся в собѣ ставае (УП 2, 143); И убывает луна ветхаго завѣта, // сіяет бо солнце неприступнаго свѣта (УП 1, 61); Из ветхаго человекa нетлннно новаго создал (УП 1, 61); Распятый новыи Адам, ветха

избавити // Хотяй Адама вины, же дерзнул вкусити // Возбраненнаго яблка (УП 2, 293). Вислів “ветхий Адам” походить із Послань св. апостола Павла до римлян (6.6), ефесян (4.22), колосян (3.9). Там цим словам надається значення “грішна людина”. Звідси “ветха избавити” – означає духовно оновитися, звільнитися від старих звичок, поглядів: “Не кажіть неправди один на одного, якщо скинули з себе людину стародавню з її вчинками, та зодягнулися в нову, що відновлюється для пізнання за образом Створителя її” (Кол.3.9-10).

Протиставлення життя і смерті. В епоху бароко факт смерті стає для людини одним з найважливіших факторів самопізнання та визначення цінностей самого людського життя. Людина пізнавала життя з однією метою – гідно жити і гідно померти. Тому підвищена жадаба життя співіснувала з загостреним страхом смерті, відчуттям минулості буття. Земне життя здавалося сном, справжнє ж наступало після смерті. Смерть була нерозривно пов'язана з життям. Кінець обов'язково пов'язаний з початком і навпаки. Порівн.: Дарует живот вѣчний и славу дарует, // А од смерти всеродной навѣки варует (УП 2, с. 336).

Ніхто не знає години своєї смерті, вона може прийти несподівано: Непевный день, певна смерть, а иж о годинѣ // Не вѣдаем, такъ живить, якъ умереть нынѣ (УП 1, с. 177); Вчера в дому моем было гоине веселя, // Музыкаов играя, // А спѣваков веселое спѣваня, // И на трубах мѣдяних викриканыя, // Скоки, танцѣ, веселое плясаня, // ... // А нынѣ мене все доброе и веселое минуло, // Слава и богатство навѣки уплынуло, // Тылко мя нынѣ все злое до себе пригорнуло, // Страх, болезнь, стогнаня // И плачливое на р ѣ к а н я (У П 1 , с. 316).

Смерть рівняє всіх: И с премудрых филозофов смѣховиска строили, // У главѣ их, где свѣтлая премудрость // столицу свою мала и в ней почивала, // Там нынѣ тилко смродливая пустка зостала // И червыи много в себе през тебе набрала (УП 1, с. 318).

Рисою, що вирізняла українських поетів серед європейських, була помірність в оцінках. “Барокові крайнощі їх лякали. Етична помірність вела їх до поблажливого погляду на людські слабкості. Усвідомлюючи, як важко приборкувати заміряння гріховної плоті, вони радили читачам по змозі уникати обставин, у яких плотські заміряння могли б узяти гору” [7, с. 201]. Ідеологічна помірність найбезпосереднішим чином відгукнулася в поетичній практиці. Українські поети розробляли дві улюблені і взаємопов'язані теми європейського бароко – “Vanitas” (“Суєта”) і “Memento mori” (“Пам'ятай про смерть”). Але вони викреслили тему “жахів”

– потворності смерті й загробних мук. У віршах про минучість усього земного панує швидше елегійний, ніж трагічний настрій. Подобиці в описі мук грішників передаються в найзагальніших рисах – очевидно, бралася до уваги також народна етика, яка не визнає жорстокості, уникає натуралістичного змалювання подробиць кари над грішниками [5, с. 91]. Описи смерті й пекельних мук в українській поезії подавали частіше з морально-повчальною метою. Винятком є (за нашим спостереженням) лише натуралістичне зображення смерті у вірші Кирила Транквіліона-Ставровецького “Піснь вдячна при банькетах панских” (наприклад: Ты (смерть. – І.Г.) многим смѣхотворцум огноила незапертїи губы, // Тилко ся zostали огнилыи при них зубы. // Ты въ тлустом тлѣл черви ховаеш, // А вмѣсто перфом смрад выливаеш (УП 1, с. 318), ...абы мя прудко робаци ядовитїи расточили (УП 1, с. 317)), не характерне для поезії високого бароко.

Протиставлення добра і зла. Основними категоріями буття є добро і зло. Усе, що несло добро, схвалювалося, а те, що було злим, підлягало різкому осудові. Така оцінка предметів і явищ навколишньої дійсності і взаємостосунків між людьми закріплювалися у свідомості людей. Але “психологія людини бароко була сповнена контрастів. У ній починали вгадувати не лише відблиски добра, а й зла. Митці вже знали, що світ і темрява невіддільні від людської природи” [4, с. 38]. Поезія бароко віддзеркалила віру в Бога, який любив добрих і карав злих. Вона вчила бути добрими, творити добро. Порівн.: Маєт тыж гетман въ войску мѣти справедливость, // Добрых миловати, злых зась карать за их злость (УП 1, с. 335); Доброго любил, злого зась звыкл был карати (УП 1, с. 325); Добрых любить отець дал науку сыну, // Злых же злѣ погубляти и казни ти выну (УП 2, с. 226); Абы, еслїсь добрый, твоя, яко звыкла, // слава въ нем квитнула и нѣкгда не зникла, // еслїсь теж злый, абы сын... // Всю неславу продков цнотами загладил (УП 1, с. 159); Бо гнѣвъ есть у человека (на) двоа дѣлений – // Частю добрый, а частю на злое запаленый (УП 2, с. 192).

Протиставлення багатства і бідності. Люди зрозуміли, що слава і гроші минають, а залишаються вищі цінності, які задовольняють високі духовні прагнення і бажання. “Райське життя дається лише праведникам, усі ті, хто хоче насититися земними втіхами, мають знати, що на тому світі їм годі сподіватися чогось доброго”, тому “треба зневажати реальну розкіш заради багатств життя небесного” [4, с. 23]. Порівн.: Бо которая роскош тутъ на свѣтѣ чловѣку смакует, // тая ся по смерти в горкость прикруо упаковет (УП 1, с. 152); Глава (Христос. – І.Г.) в

тернии, уды в рожах ходят – // Христос страсть терпит, люди роскош плодят. // Обы роскошны уды студ познали, // Небы под тернем мягких рож желали (УП 2, с. 294); Зрадитъ не одного роскошного мужа // дочасное добро а вѣчная нужа, // Страшливого пекла огонь негасимый // и лютого караня судя справедливый (УП 1, с. 112); Лихоимѣца нищїи проклинають, // И ближній его смерти желаютъ. // ... // Щедраго же всѣ купно отрицають // И от клеветующих зол защищаютъ (УП 1, с. 188); Же о земном хлѣбѣ // Живы быти не можем, присмаков потреба, // Наук твоих духовных, небесного хлѣба (УП 1, с. 169).

Протиставлення мудрості (розуму) і безуму (глупства). Найголовніше достоїнство людини – це її розум, який допоможе дійти до добра і морального вдосконалення. Людина велична і славна своїм розумом. “Мудрого треба поважати хоча б тому, що освічена людина не дозволяє собі того, що властиве для некультурної людини – злостивості, заздрості, надокучливості й грубості” [4, с. 58]. Порівн.: Яже премудр, творить въ начинанїи, // Безумен свѣя творить въ сконъчанїи. // Премудраго ест преди размышляти, // Буя же – не надѣях ся, глаголати (УП 1, с. 182); То обоє въ том дому каждый бачить, // Мудрый признает, глупый – яко рачить (УП 1, с. 156); О мудрости земная, божей покорися! (УП 1, с. 78); И тоєи теж цноты молчать не годится, // хто бы против того был, глупым подобится, // Которые бы намнѣи о тоє не дбають // же мудрые под лаву славу их вкидають (УП 1, с. 226).

Протиставлення православ'я і католицизму засвідчуємо тільки в українській бароковій поезії, що пов'язано з історичною ситуацією в Україні. Із середини XVI ст. у зв'язку з державною і релігійною агресією шляхетської Польщі й католицизму розгортається запекла, тривала боротьба українського народу за право на православне віросповідання як право на існування своєї народності. Щоб зрозуміти важливість цього періоду в історії України, треба врахувати, що на той час в Європі панівною ідеологією була релігія. Українські барокові поети використовували запозичені ними художні засоби з католицького Заходу для боротьби з “окатоличенням” України, для захисту своєї віри, мови, культури, звичаїв. Вони обстоювали єдність і самостійність православної церкви, виступили на захист православ'я проти єзуїтів та прихильників унії на чолі з папою римським, які посягали на догмати християнської церкви, а пізніше й на саме буття українців. Усі висловлювання мали характер захисту православних догматів від ересі, особливо від папежу. Порівн.: Збираючи скаръбы, учиши нищеты, // а не приемлещи Христовы простоты (УП 1, с. 79; с. 121); Дал тобѣ бог нози по земли ходити, // а ты узаконилесь людем це-

ловати (папа римський. – І.Г.) (УП 1, с. 77). Поети застерігали, щоб українці не покинули своєї віри й не приєдналися до чужої, їм невірної, за суджували тих, хто так учинив, порівн.: Не шукайте Христа на Запад, в Рим, // и явился нам бог наш во Іерусалим (УП 1, с. 115); Превеліа бѣда Риму работати // и нового Христа собѣ измышляти. // Премногая ж цнота Сиону служити // и святого духа уставы хранити (УП 1, с. 75; с. 117); Иж востока свѣтлость нынѣ оставляють // и до тьмы запада во прелесть отбѣгають, // От истыньны до лжѣ, от вѣры вь ересь, // от доброчестія вь грѣшную прелесть (УП 1, с. 72).

Як бачимо, виділені нами протиставлення створюють мовну картину світу українців. Митців бароко цікавить не стільки зримий, зовнішній бік речей, скільки відшукування духовної їх сутності. Прагнення перетворити їх на духовне джерело, змалювати загальну картину світу ясніше, досягти більшого впливу на читача спонукають поетів до постійного вживання антитез.

Антитеза належала до домінантних стилістичних прийомів поезії бароко. Основне призначення її як стилістичної фігури полягало в яскравому протиставленні й уточненні принципових відмінностей між предметами, явищами, діями. Антитеза розкривала новий, невідомий їх

бік. Але значення її набагато глибше: антитеза виражала суть світогляду людини епохи бароко, людини, що знала одного, єдиного Бога для людства і створений ним світ людей, але яка жила й у власному – українському просторі й часі.

Використані джерела

ІВ – Величковський І. Твори. – К.: Наук. думка, 1972. – 192 с.

УП 1 – Українська поезія: Кінець XVI – початок XVII ст. / Упорядн. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. – К.: Наук. думка, 1978. – 432 с.

УП 2 – Українська поезія: Середина XVII ст. / Упорядн. В.І.Крекотень, М.М.Сулима. – К.: Наук. думка, 1992. – 680 с.

Література

1. Гуцуляк І.Г. Мовостиль українського поетичного бароко: Дис. ... к. ф. н.: 10.02.01. – Чернівці, 2005. – 353 с.
2. Гуцуляк І.Г. Мовна реалізація принципів поезики бароко // Науковий вісник ЧНУ. – Вип. 276-277. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 258-264.
3. Козловська Л.С. У камені та в слові (про стиль барокко) // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1990. – Вип. 39. – С. 21-26.
4. Макаров А.М. Світло українського Бароко. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.
5. Мишанич О.В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. – К.: Наук. думка, 1980. – 344 с.
6. Наливайко Д.С. Світ барокко // Всесвіт. – 1976. – №3. – С. 185-206.
7. Панченко А.М. Русская стихотворная культура XVII века. – Л.: Наука, 1973. – 280 с.
8. Софронова Л.А. Некоторые проблемы соотношения поэтики барокко и романтизма // Советское славяноведение. – 1986. – №5. – С. 39-49.
9. Skubalanka Teresa. Główne tendencje stylistyczne w polskiej poezji barokowej // Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku: Materiały z konferencji naukowej 25-29 sierpnia 1987 r. w Krakowie. – Wydawnictwo Naukowe PWN. – Warszawa- Kraków, 1992. – S. 189-198.